B 21586

BERZEVICZY MÁRTON

(1538—1596)

IRTA

Dr VERESS ENDRE

BUDAPEST
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSA
1911

B 21586

Leltár napló: IV/3 Lsz.: 5674

_____ csoport: _____ szám.

20.-

Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézete

BERZEVICZY MÁRTON

(1538—1596)

IRTA

DR VERESS ENDRE

BUDAPEST, M.CM.XI.

17750. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

BERZEVICZY MÁRTON.

2. FEJLÉCZ BÁTHORY ISTVÁN KIRÁLY 1584-IKI OKLEVELÉRŐL.

BEVEZETÉS.

ZÁZADÁNAK mozgalmas világfolyása közepette Sárosmegye egyik csendes falujából, őseitől reámaradt berzeviczei nemes udvarházából indult útjára az a pálya, melyet Berzeviczy Márton megfutott.

Családfája az Árpádokig felnyulik, a mikor elei meráni Gertruddal Tirolból beszármaztak és a Kárpátok aljában megtelepedtek. Száz esztendő alatt Szepes- és Sárosmegye első birtokosaivá küzdötték fel magukat. A német faj minden jó tulajdonságát átörökítve magyarrá vált nemzetségükre, a Berzeviczyek Zsigmond és Mátyás király dicső századában zászlósuraságig vitték s így a főnemesség sorába emelkedtek. De azután hirtelen lehanyatlottak vagyon és tekintély dolgában, úgy hogy Márton születése korában — egy évtizeddel a mohácsi veszedelem után — már csak emléke maradt meg a család hajdani régi nagyságának. Felemelni a köznemesi sorból és újra nevezetessé tenni, neki, nagyszámú családja legifjabb tagjának jutott feladatául. Ámde feladatáért nem karddal küzdött, mint porladozó száz esztendő előtti ősei, hanem tollal és kitartással, az újkor e hatalmas fegyvereivel.

Miután se nagy vagyont, sem a gazdaság folytatására való tehetséget nem örökölt, Berzeviczy Márton íródeákságra adta magát. Előbb a nádori hivatalban, majd a császári udvarban dolgozott, ügyeskedett s így ifjuságától fogva idegen országokban nevelkedett.[1] Hajlama is volt reá és négy esztendőt kirekesztve, egész további életét idegenben élte le s távol hazájától fejezte is be. Ezért sokat látott, tapasztalt s korán olyan műveltséget és tudást sajátított el, a milyennel kortársai közül otthon kevesen dicsekedhettek. Levelei mutatják, hogy kitünően írt anyanyelvén kívül latinul, németül, olaszul; nyomtatott munkája, hogy jártassága volt a görögben; erdélyi tartózkodása elején pedig törökül is megtanult; míg lengyelül könnyüség lehetett neki beszélnie, mikor gyermekkorában is hallhatta a tót nyelvet szülőföldjén s gyakorolhatta új környezetével és lengyel származású feleségével is.

Életének virágában, 25 esztendős korában hagyta el udvari szolgálatát, hogy emésztő tudásvágytól hajtva, külföldi egyetemekre jusson. Majdnem tíz esztendeig tanul egyvégtében Német-, Franczia ország és Padua egyetemein. Ez utóbbi helyen tudásával rövidesen valósággal tekintélylyé válik, a kire tisztelettel néznek és hivatkoznak tanulótársai s a ki korának legkiválóbb humanistáival levelez és tart fenn tudományos érintkezést. Hire, neve eljut egy másik tanult paduai volt deákhoz, Báthory István erdélyi fejedelemhez is, a ki országába hívja s olyan ügykört biztosít neki, a milyenben ifjuságát töltötte Ferdinánd király udvarában. Itt aztán érvényesíthette úgy kanczelláriai gyakorlatát, mint jogi tudását s az egyszerű titkárból röpke pár év alatt kanczellár lett egy megértő, nemes, önzetlen jó uralkodó oldalán, a ki tehetségét felismerve, pártfogolta hű emberét és magával vivén Lengyelországba is, szívből örült sikerének és boldogulásának.

Fényes közpályáján Berzeviczy Márton leginkább mint *diplomata* tünt ki. Ő ugyan ura mellett résztvett a szentpáli csatában, majd Báthory oroszországi hadjáratában, két ízben is.

1 Saját szavai, 1591 január 17-iki levelében, a *Történelmi Tár* 1899. évf. 66. l.

Így vértbe öltözve sem volt szokatlan a katonák előtt, kiknek — tisztjénél fogva — minden anyagi ügyét gondozta. De legotthonosabban követségekben, államügyek intézésében és úton érezte magát. Bécsben, meg a római szentbirodalom területén korán megszokta a mázas beszédet, a czifra igéreteket burkoló komoly kijelentéseket, a nyájas képű rábeszélés százféle fogásait és megejtő hangját. Mindehhez megnyerő alak, lebilincselő úri megjelenés, széleskörű nyelvtudás és lekötelező fellépés járult, a mi őt külföldi küldetésekre kiválóan alkalmassá tette. Egymásután jár Londonban Erzsébet királyné udvarában, Velenczében a dogenál, Rómában a pápánál, Sztambulban a szultánnál; ismételten az erdélyi fejedelmi s a königsbergi őrgrófi udvarban. Egyformán tárgyal előkelő vatikáni főpapokkal, síma olaszokkal, virágos nyelvű török basákkal, erdélyi tanácsurakkal, garasukat féltő szász szenátorokkal, zárkózott porosz rendekkel, kicsinyes lengyel főurakkal, kalmárgondolkozású danczkai polgárokkal, ravasz császári biztosokkal a Báthoryak elavult régi kárpótlásügye érdekében, vagy mint lengyel sztároszta a kapitányságaihoz tartozó lakósok ügyes-bajos polgári dolgaiban.

Eleme a munka s az összekúszálódott ügyek kibogozása. Jutalma is kijárt érette, mint az ügyvédnek. A kor önző, anyagias szelleme őt is rabjává tette. Módfölött szerette a pénzt, a vagyont, rangot. Szerzett is mindannyiból eleget. Kezdte azon, hogy családja régi, elveszett nemeslevelét megújíttatta, majd kibővíttette a lengyel rendek által, kiktől indigenátust nyert, miután előzőleg római küldetéséből aranysarkantyús lovagként tért haza. Utána jószágot kért hübérjogon a brandenburgi őrgróftól, hogy aztán örök időkre családjáé maradjon, a lengyel királytól pedig három-négyféle életfogytiglani kincstári jövedelmet. Kisvártatva a Keleti öbölben, Kurlandban szerez uradalmat — melynél északabbra magyar még nem birtokolt — s vele bárói méltóságot, hogy minél rangosabban járhasson a világban. A hol valami megkaparítható birtok vagy anyagi előny kínálkozott, nem nyugodott, míg övé nem lett. A történelemből

ismerte a középkori főúri dinasztákat, melyeknek a *vagyon* adott erőt. Szemei előtt is számos »kis ember« tette már családját jómódúvá és irigyeltté a mindenható *pénz* által. Fényűző korának kinövéseitől ő sem lehetett mentes! E kor alakjait első sorban a vagyonszerzés ösztönözte fokozottabb tevékenységre. Társadalma semmi szolgálatot ingyen nem kivánt; de meg is fizetett mindent. A hivatalokban a legkisebb ügyet is *ajándékkal* kellett kijárni, a mit a legnagyobb tisztviselő is elfogadott. Elfogadta Berzeviczy kanczellár is, sőt nyoma van, hogy pl. a feleségével kapott birtok közelébe eső olivai apátságra — a barátok jelöltjével szemben — érdemetlent ajánlott kinevezésre István királynak, csak azért, mert pártfogoltja jutalmul Berzeviczynek igérte az apátság javai egy részének használatát.[2] Szó sincs róla, hogy az ilyen hiresztelésekben mindig több a ráfogás a valóságnál s az István király alatt meggazdagodott magyarokra irígykedő lengyelek a rágalomtól sem tartózkodtak. De, ha az olivai eset nem is volt igaz, a vagyonszerzés beteges vágya majdnem határtalan Berzeviczy Mártonban.

Ez annyival feltünőbb, hogy literátus, tudós ember, ki boldog, ha szabad idejében olvasmányaiban elmélyedhet vagy irogathat. Előszeretettel olvasta főleg Plautus műveit, ügynökökkel szerzi be német- és olasz földről az újabb munkákat és jelentős könyvtárt hagy hátra. Még maga is szivesen ír. Ferdinánd császár-királyról szóló párisi emlékbeszéde hamarosan két kiadást ért és az a része, melyben egykori urának magánéletét, evés-ivás közben ellesett sajátságait ismerteti, mind a mai napig forrásmunka-jellegű. Irálya is elüt az ily fajta alkalmi művek üres, öblöshangú, fellengős irályától. Tartalmasságra törekedett, gondolatokat vetett papirosra, még hivatalos kiadványaiban is, ámbár — korának és iskolai nevelésének hatása alatt — eszméit tulságosan czifrázza képletes kifejezésekkel és hasonlatokkal. Valóságos stílművész a czímeres levelek szövege írásában, hogy úgy-

[2] Bolognetti Albert bíboros, lengyelországi nunczius jelentése Varsóból, 1584 november 8-ról; a római vatikáni levéltár Nunziatura di Polonia 21. k. 496. l.

szólván díszes kiállításuknak megfelelővé tegye őket. Már saját nemeslevelében is feltünően szép, a mint czímerének egyes képei jelentőségét kifejti, a Gálffy Jánosában pedig igazán költői szárnyalásuak azok a részletek, melyekben az emberi törekvések nemes forrásairól s az erény jelképeit mutató czímeralakok jelentéseiről értekezik.[3]

Szépek és választékosak irodalmi levelei is, melyeket paduai jó barátjaival: Kovacsóczy Farkassal, Brutus János Mihály történetíróval, Muretussal, Squarcialupi Marcell orvossal és másokkal váltott. Ez utóbbi nyomtatásban is kiadott válaszában patronusának nevezi,[4] mint olyat, a ki bizonyára irodalmi törekvéseiben is segíté ezt a Báthory Zsigmond udvarában élő kiváló olasz férfit.

Írói tehetségéről azonban nemcsak párisi és római oratiója, meg levelei tanuskodnak, hanem tanuskodik a szászok 1583-iki törvénykönyve is, melyet ura, királya megbizásából ő nézett és vizsgált át s ezzel kicsiben olyan feladatot végzett, mely fontosságában a Werbőczyével ér fel.

Hitére nézve Berzeviczy Márton lutheránus volt és maradt végig állhatatosan, az élet minden kisértése közepette. Vallásának rendeléseit híven megtartotta, egyházát gyarapította, sőt védelmére egy ízben még a fegyveres kormányhatalommal is szembeszállt. Hanem azért jól megfért katholikus feleségével, kinek hitét tisztelte, miként hogy maga is haláláig kegyelettel hordta nyakában XIII. Gergely pápa arczképét, melylyel őt római követsége alkalmával kitüntette.

Családi élete külsőleg boldog volt, mert Isten három fiugyermekkel áldotta meg s közülök kettő anyjukkal túlélte. De azért nem bensőséges, mert úgy tetszik, otthonában nem értették meg s azt az érzelmi és felfogásbeli űrt, mely a magyar és lengyel fajt egymástól elkülöníti, úgy látszik sem a megszokás,

3 Ez 1577 márczius 11-iki nemeslevél szövegét magyarra fordítva kiadta Jakab Elek, a *Századok* 1895. évf. 787—788. l.

4 Squarcialupi e Kolozvárt, 1584 augusztus 1-én írt levelét ld. Kovacsóczy Farkas «De administratione Transylvaniae» cz. 1584 nyarán Kolozsvárt megjelent műve elején; egyetlen példánya a marosvásárhelyi gróf Teleki-könyvtár 1543. a/1. sz. a.

sem a szeretet, sem az idő egyengető ereje nem hidalta át. Leveleiben legalább soha sem emlegeti feleségét, a ki emlékezetével nem törődve, ura halála után újra férjhez ment egy fajtájabeli lengyel nemeshez. Így Berzeviczy kiskorú fiai is lengyelekké váltak s a mellett, hogy a magyar nyelvet elfeledték, még apjuk vallását is elhagyták, sőt leistenaui templomukat is katholikussá tették, holott Berzeviczy magaköltségén építtette fel újra és állíttatott benne még életében párját ritkító díszes síremléket. Ám párját ritkító volt Berzeviczy Márton hazafiassága is, melyet a távollét sóvárgó vágyakozásának égő lángja táplált. *Minden szeretetet felülmúl a hazaszeretet!* Ez volt a mondása és hite, melyet tetteivel bizonyított. Eszével és életrevalóságával vagyont, kényelmet és rangot biztosítván magának idegenben, Magyarország ügyei iránt is élénken érdeklődött. A mikor csak tehette, hazalátogatott, atyjafiaitól *hír*nél egyebet soha se kivánt és jutalom volt része mindenkinek, a ki felőle *jó újság*gal szolgált neki. Mikor pedig 1591-ben kitört s nem akart szünni a török-magyar háború, harmincz lovast szerelt fel s tartott félesztendeig a magáéból, hogy beküldvén őket Kassára, megsegítse szükségében azt a hazát, melytől ő rég elszakadt s melytől — élete alkonyán — már különben sem várt és remélt semmit!

Ezt a nemes, feltünést kerülő munkás életpályát rég figyelem és szeretem, mert Berzeviczy Márton — emberi gyarlóságai mellett is — rokonszenves alakja történelmünknek. Férfias vonásai, határozottságra valló tekintete megnyerőek. Ügybuzgósága és munkás lénye vonzalmat kelt a munkásban. S már maga az, hogy tisztes életével haláláig *külföldön* szerzett dicsőséget a magyar fajnak, elismerést vált ki, mely annál nagyobb, mennél inkább tapasztaltuk, mennyire nem ismerik nemzetünket idegenben. Neve, kezevonása, levelei és aláírásai húsz esztendő óta — a mióta lelkem gyönyörüségére Isten segítségével Erdélyország történetét búvárlom — gyakran kerültek szemem elé hazai és külföldi levéltári kutatásaimban. De életrajza megírására csak akkor határozhattam el magamat, mikor a *római* vatikáni levél-

tárban ráakadtam római követsége irataira; a *paduai* egyetemi könyvtár kódexeiben ottani tanulása és szereplése jegyzőkönyveire; a *danzigi* és *königsbergi* állami levéltárakban külföldi leveleire; a *varsói* főlevéltárban a lengyelországi birtokügyeire vonatkozó hivatalos iratokra; Keleti Poroszországban, a mai *Gross-Leistenau* községben (1902 nyarán) megláthattam egykori kastélyát és lutheránus templomában lefényképezhettem síremlékét s lemásolhattam nagyszerű feliratát; az orosz birodalomhoz tartozó *mitaui* kurlandi országos levéltárból megkaptam Berzeviczy dondangeni uradalma birtokleveleit;[5] az *Országos levéltár*ban pedig megtaláltam a Berzeviczy által dülőre juttatott szatmári ügy egész aktacsomóját.

Berzeviczy Márton leveleire bukkantam még *Lemberg*ben; a *varsói* gróf Zamoyski-levéltárban, meg a *bécsi* cs. és kir. udvari és államlevéltárban; a vármiai káptalan *frauenburgi*- s a *győri* káptalan levéltárában; a *kolozsvári* Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában; *Lőcse* és *Kassa* városok levéltáraiban; míg követségeiről *Kolozsvár*, *Beszterce*, *Brassó* és *Nagyszeben* városi levéltárainak egykorú számadáskönyveiből halásztam ki sok becses apró kortörténeti adalékot. Aránylag kevés rávonatkozó irat maradt fenn azonban a Berzeviczyek *kakaslomniczi* és *berzeviczei* levéltáraiban, melyeket — jelenlegi helyükön — a M. Nemzeti Múzeumban tanulmányoztam át. E két utóbbi levéltár szórványos adatain épült fel az a kis «életrajzi vázlat», melyet Mártonról néhai *Berzeviczy* Edmund a rokoni szeretet melegével írt, de — hiányait ismerve — maga is igénytelennek nevezett.[6] Ilyen a *Berzeviczy* Egyed által hozzácsatolt oklevélkiadás is;[7] mely két közlemény hibái, anakronizmusai és hézagai állandó czáfolatra és helyreigazításra késztettek munkaközben, habár azokra legtöbbször nem is figyelmeztetek.

5 Ezek másolataiért a levéltár igazgatójának, Stavenhagen Oszkár kurlandi történetírónak tartozom hálás köszönettel.

6 Az egész 24 lapnyi munka a *Szazadok* 1898. évf. 782—805. lapján jelent meg s különlenyomatban is.

7 A *Történelmi Tár* 1899. évf. 34—77. lapján s a fenti különlenyomat függelékeül.

Még kevésbbé megbízhatók és kielégítők a korábbi irodalomnak Berzeviczy Mártonról szóló adalékai: báró *Mednyánszky* Alajos 1819-iki czikke;[8] *Nagy* Iván közlése;[9] *Potemkin* Ödön írása;[10] meg a *lengyel* családtörténeti művek[11] és német munkák[12] adalékai.

Mindezt apróra átnézve, megrostálva és levéltári gyűjtésemet lassanként kiegészítve Berzeviczy Márton szétszórtan megjelent levelei adataival s mások vonatkozó adalékaival, keletkezett ez a munka, mely hű tükre igyekszik lenni élete minden mozzanatának s egyúttal annak a kornak, melyben neki élnie és szerepelnie adatott.

8 Névtelenül a *Tudományos Gyűjtemény* 1819-iki VIII. füzetében és németül Hormayr *Taschenbuch*ja 1820. évfolyamában. Ebből készült a «Fillér-kalendárium» 1841. évf. 19. lapján olvasható kis czikk.

9 Magyarország családai II. k. (Pest, 1858.) 45—46. l.

10 Sáros vármegye leírása (Pest, 1863.) 82—83. l.

11 A Niesiecki-féle «Herbarz Polski» 1728-iki kiadása II. k. 396. l. A Wielka Encyclopedya powszechna ilustrowana VII. k. 577. l. Ostrowski Gyula: Księga herbowa rodów polskich I. k. (Varsó, 1897.) 132. l. Boniecki Ádám: Herbarz Polski I. k. (Varsó, 1899.) 173. l. és Piekosiński, a «Wiadomości archiologiczny-numismaticzny» 1901. évfolyamában.

12 Żernicki-Szeliga Emilian: Der polnische Adel I. k. (Hamburg, 1900.) 60. l. és Siebmacher: Wappenbuch des Adels von Ungarn (Nürnberg, 1887.) 60. l.

3. ZÁRÓDÍSZ 1584-BŐL.